

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Dil, Edebiyat, Kültür, Tarih, Sanat ve Eğitim Araştırmaları Dergisi

The Journal of International Language, Literature, Culture, History, Art and Education Research

Sayı/Issue 15 (Nisan/April 2024), s. 1575-1589.

Geliş Tarihi-Received: 02.03.2024

Kabul Tarihi-Accepted: 14.04.2024

Araştırma Makalesi-Research Article

ISSN: 2687-5675

DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1446167

Musul Zengi Atabeglerine Ait Bakır Sikkelerin Bezeme Unsurları Açısından Değerlendirilmesi

An Analysis of the Decorative Elements of Copper Coins Belonging to the Mosul Zengi Atabegs

Emre GÜNAY*

Öz

Kuzey Irak, Suriye ve Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesinde 1127-1233 yılları arasında hüküm süren Musul Zengi Atabegleri, Kutbeddin Mevdud Dönemin'den itibaren bakır sikke bastırılmışlardır. Bu sikkeler üzerinde yer alan bezeme unsurlarının çeşitliği ve etkileşim alanları dikkat çekmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, Musul Zengi Atabeglerine ait bakır sikkelerin tezyinatına dair değerlendirmeler yapmaktır. Çalışmanın giriş bölümünde araştırmaya katkı sunabileceği düşüncesiyle Musul Zengi Atabegliği'nin siyasi tarihine kısaca değinilmiştir. Çalışmanın devamında atabegliğe ait bakır sikkeler ayrıntılı bir şekilde tanıtılmıştır. Bu veriler ışığında elde edilen bilgiler değerlendirme ve sonuç kısmında belirtilmiştir. İncelenen sikkelerde süslemeler; yazı, figür ve geometrik şekillerden meydana gelmektedir. Yazılar, büyük ölçüde dönemin dini, siyasi ve kültürel hayatına ışık tutmaktadır. Ayrıca yazılar, taşıdıkları bilgilerin dışında sikkelerde süsleme estetiğini tamamlayan ana tezyin unsurlarından biri olması bakımında önem arz etmektedir. Süslemeler içerisinde en dikkat çekici bezeme unsuru figürlerdir. Yüksek kabartma tekniğinde işlenen bu figürlerde üslupsal açıdan belirli bir bütünlük bulunmadığını söylemek mümkündür. Figürler, Orta Asya, Yunan ve Roma-Bizans gibi farklı kültürlerin izlerini taşımaktadırlar. Sikkelerde geometrik bezemelerin yazılar ve figürler kadar çeşitlilik göstermediği gözlenmektedir. Kozmik inanışlarla ilişkilendirilen bu formların sikkelerde taşıdığı anlam konusunda kesin bir fikir öne sürmek oldukça güçtür. Bu motifler, büyük bir olasılıkla sikkelerin şeklinden dolayı kusursuz bir tasarım oluşturma gayesiyle kullanılmış olmalıdır. Süslemelerin, biçimsel ve simgesel içerikleri açısından Orta Asya ve Anadolu'ya ait farklı dönem sikke betim anlayışlarını yansıttığını ifade etmek mümkündür. Bezeme konularında farklı etki alanlarının görülmesinde atabeglerin sanat tercihleri, duygu ve düşünceleri ile dönemin kültür ortamının etkili olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Musul, Zengi, Atabeg, sikke, bezeme.

Abstract

From the Kutbeddin Mevdud Period onward, copper coins were struck by the Mosul Zengi Atabegs, who ruled over Northern Iraq, Syria, and the Eastern Anatolia Region of Turkey between 1127 and 1233. These coins draw attention because of the variety and regions where the decorative components interact. The study's objective is to assess the decoration of copper coins that are owned by the Mosul-based Zengi Atabegs. The political history of Mosul Zengi

* Dr., e-posta: numismaticstudies@outlook.com, ORCID: 0000-0003-2727-3087.

Atabegium was mentioned in passing in the study's introduction with the intention of using it to further the investigation. The Atabeg Empire's copper coins are introduced in depth in the study's next section. The evaluation and conclusion part contains the information that was discovered in light of these findings. The coins under examination have geometric shapes, figures, inscriptions, and embellishments. The essays provide a good overview of the political, religious, and cultural landscape of the time. Inscriptions are significant because, in addition to the information they convey, they are a key component of coin embellishment, completing the visual aspects of the metal. The figures are the most visually appealing decorating elements. Given that these figures are rendered in great relief, one could argue that they lack a certain aesthetic integrity. The figures have elements of Greek, Roman-Byzantine, Central Asian, and Greek cultures. It is noted that the coins' geometric designs are not as varied as their text and imagery. It is exceedingly challenging to provide a clear interpretation of the meaning of these forms on the coins, which are connected to cosmic beliefs. Because of the geometry of the coins, these themes were probably employed to produce a flawless pattern. Regarding their formal and symbolic content, one could argue that the decorations represent various eras of coin portrayal in Anatolia and Central Asia. It is thought that the artistic preferences, feelings and thoughts of the atabegs and the cultural environment of the period were effective in seeing different areas of influence in decoration issues.

Keywords: Mosul, Zengi, Atabeg, coin, decoration.

1. Giriş

Musul Atabegliği; Kuzey Irak, Suriye ve Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesinde 1127-1233 yılları arasında hüküm sürmüş bir Türk-İslam devletidir (Öğün Bezer, 2002, s. 803). Musul Atabegliği'ne kurucusu İmadeddin Zengi'den dolayı Zengiler de denilmiştir (Alptekin, 1989, s. 533).

İmadeddin Zengi, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın bir Türk-Memlûk kumandanı ve Halep valisi olan, Kıpçak Türklerinden Kasimüddeve Aksungur'un oğlu idi (Merçil, 2013, s. 195; Butak, 1947, s. 57). Kasimüddeve Aksungur, Sabyu Türkmen aşiretine mensuptu (Takkûş, 2021, s. 52; Alptekin, 1978, s. 19). Kasimüddeve Aksungur, Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın himayesinde yetiştiikten sonra Sultan Melikşah'ın hizmetine girdi. Melikşah, Kasimüddeve Aksungur'u 1186 yılında Vezir Nizamülk'ün tavsiyesiyle Halep şehrinin idaresine tayin etti. Melikşah, 1092 yılında öldüğünde "*Sultanü'l A'zam*" olmak iddiasıyla ortaya çıkan Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş, bölgedeki Selçuklu valilerini kendisine katılmaya zorladı. Bunun üzerine Halep Valisi Kasimüddeve Aksungur, Urfa Valisi Bozan ve Antakya Valisi Yağsıyan gibi ileri gelen yöneticeler Tutuş'a katıldılar. Bu arada Tutuş'un 13 yaşındaki yeğeni Berkyarük da sultan olma iddiasıyla ortaya çıktı. Halep Valisi Kasimüddeve Aksungur ve Urfa valisi Bozan'ın Berkyarük'un safına katılmaları üzerine durumu zayıflayan Tutuş bu yöneticilerin üzerine yürümeye karar verdi. Berkyarük tarafından desteklenen Kasimüddeve Aksungur, Telü's-Sultan civarında yapılan savaşta Tutuş'a mağlup oldu. Esir düşen Kasimüddeve Aksungur, Tutuş tarafından 26 Mayıs 1094 tarihinde öldürüldü (Gök, 2013, s. 42). Ancak Kasimüddeve Aksungur'un Selçuklu ailesine yapmış olduğu hizmetler unutulmadı. Kasimüddeve Aksungur'un geriye kalan tek erkek çocuğu olan İmadeddin Zengi, Sultan Berkiyarük'un direktifleriyle emirlerin gözetimi altında özel bir eğitimle yetiştirildi (Gürbüz, 2012, s. 52). Emirlerin yanında birçok muharebeye katılan İmadeddin Zengi, büyük başarılar elde etti. 1125 yılında Irak Selçuklu Sultanı Mahmud, kendisine Basra'yı ikta etti. Abbasi Halifesi Müsterşid Billah ile yapılan mücadelede yararlılık gösterince aynı hükümdar tarafından 1126 yılında Bağdat Şahneliği'ne atandı. Nihayetinde Musul valiliğine getirildi. Böylece Musul'da "*Atabegler Dönemi*" başlamış oldu (Eskikurt, 2014, s. 52-53).

İmadeddin Zengi, 1127 yılında Musul valiliğine atanmasıyla birlikte önemli bir güç olduğunu ispat etmeye başladı. Türk-İslam dünyasında birlik ve beraberliği sağladıktan sonra Haçlılarla mücadeleyi politika olarak belirledi. İmadeddin Zengi bu

politikanın sonucu olarak Anadolu ve Orta Doğu'da kurulan Haçlı Devletleri ile kararlı bir şekilde mücadele etmekten çekinmedi. Neticesinde Anadolu'da ilk kurulan Haçlı Devleti, Urfa Haçlı Kontluğu'na son vererek büyük bir başarı kaydetti. Avrupa, Urfa'nın kaybı üzerine başarısız sonuçlanacak olan İkinci Haçlı Seferi'ni düzenledi. İmadeddin Zengi'nin cesur ve planlı stratejisi sadece Haçlıları değil Bizans İmparatorluğu'nu da tedirgin etti. Nitekim İmparator İoannes Komnenos'un hedefinde İmadeddin Zengi'de bulunmaktaydı. Ancak imparator çok istese de bu düşüncesini eyleme geçiremedi. Her ne kadar İmadeddin Zengi'ye ait Halep'i kuşatsa da başarılı olamadan geri çekildi. İmadeddin Zengi, Hıms, Hama, Halep gibi son derece önemli şehirleri ele geçirirken, Müslümanlar ve Haçlılar için stratejik açıdan önemli bir şehir olan Dımaşk'ı almak için de uğraştı. İmadeddin Zengi'nin Urfa Haçlı Kontluğu'nu ortadan kaldırdıktan sonra Dımaşk'a giden yol üzerinde yer alan ve Musul-Halep arasındaki irtibatı sağlayan Caber Kalesi'ni ele geçirmek istedi. Ancak kalenin zaptı sırasında 15 Eylül 1146 tarihinde kendi adamları tarafından öldürülmesi buna imkan vermedi (Küçükspahioğlu, 2020, s. 124-125).

İmadeddin Zengi'nin ölümüyle ordusu ikiye bölündü. Ordunun bir kısmı Nureddin Mahmud Zengi ile birlikte Halep'e, diğer kısmı ise Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un oğlu Melik Alparslan ve devlet adamı Cemaleddin İsfehani ile birlikte Musul'a döndü. Cemaleddin İsfehani, bu durumu Musul naibi Zeynüddin Küçük'e bildirdi. Zeynüddin Küçük, ondan İmadeddin Zengi'nin oğlu Seyfeddin Gazi'yi Şehrizor'dan Musul'a getirmesini istedi. Bunun üzerine Zeynüddin Küçük, onu Musul'a getirdi ve şehri kendisine teslim etti. Böylece Seyfeddin Gazi, İmadeddin Zengi'nin halefi olarak Musul ve Cezire bölgesine hâkim oldu (Bayat, 2002, s. 821). Musul Atabegliğinde Seyfeddin Gazi I'den sonra (1147-1149), Kutbeddin Mevdud (1149-1170), Seyfeddin Gazi II (1170-1180), İzzeddin Mesud I (1180-1193), Nureddin Arslanşah I (1193-1211), İzzeddin Mesud II (1211-1218), Nureddin Arslanşah II (1218-1219) ve Nasreddin Mahmud (1219-1234) hüküm sürdü (Galip, 1311, s. 86; Damalı, 2001, s. 185). Musul Atabegleri, Ortaçağ İslam tarihinin önemli devletlerinin başında gelmektedir. Özellikle Haçlılara karşı yapmış oldukları mücadelelerle adlarından sıkça söz ettirmişlerdir (Erdal ve Menteşe, 2018, s. 92). Atabegler, Türk kültürüne de önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Onlar, kendilerinden önce bu bölgede hüküm sürmüş Türk hakimlerin bıraktıkları kültürel mirasın tamamlayıcısı olmuşlardır (Kara, 2020, s. 58).

2. Musul Atabeglerine Ait Bakır Sikkelerin Tanımları

Sikke No: 1

Darp Ettiren Atabeg: Kutbeddin Mevdud

Madeni: Bakır

Basım Yeri: Bilinmiyor

Basım Yılı: H.556

Çap Genişliği: 30.00 mm

Ağırlığı: 12.91 gr

Görsel 1a. Ön Yüz

Görsel 1b. Arka Yüz

Zeno.ru-143070

Ön Yüz Tanımı: Orta bölümde insan büstü ve uçan yaratık figürleri yer almaktadır. Hafifçe sağa bakan insan; pelerinli, dağınık saçlı, iri badem gözlü, ince burunlu, şişkin yanaklı ve küçük ağızlı tasvir edilmiştir. Yaratıklar ise kanatlı insan tarzında betimlenmiştir. Bu figürlerin etrafına sikkenin basım yılı hakkedilmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 1a).

Etrafında: *Sitte ve hamsin ve hamse mie.*

Anlamı: Beş yüz elli altı.

Arka Yüz Tanımı: Orta bölümde sikkeyi bastıran atabegin ünvanı hakkedilmiştir. Bu yazıların etrafına atabegin ismi işlenmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 1b)

Ortasında: *El Melikü'l Adil el Alim Melik Umera eş Şark ve'l Garb Tuğrul Tegin Atabeg.*

Etrafında: *Mevdud bin Zengi bin Aksungur.*

Anlamı: Adaletli ve İlim Sahibi Melik, Doğu ve Batı Emirlerinin Meliki, Tuğrul Tegin Atabeg. Aksungur oğlu Zengi oğlu Mevdud.

Sikke No: 2

Darp Ettiren Atabeg: Seyfeddin Gazi II

Madeni: Bakır

Basım Yeri: Bilinmiyor

Basım Yılı: H.567

Çap Genişliği: 29.00 mm

Ağırlığı: 11.97 gr

Görsel 2a. Ön Yüz
Görsel 2b. Arka Yüz
ANS-1917.215.1003

Ön Yüz Tanımı: Orta bölümde insan büstü ve uçan yaratık figürleri yer almaktadır. Hafifçe sağa bakan insan; pelerinli dağınık saçlı, iri badem gözlü ince burunlu, şişkin yanaklı ve küçük ağızlı tasvir edilmiştir. Yaratıklar ise kanatlı insan tarzında betimlenmiştir. Bu figürlerin etrafına sikkenin basım yılı hakkedilmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 2a).

Etrafında: *Seb'a ve sittin ve hamse mie*

Anlamı: Beş yüz atmış yedi.

Arka Yüz Tanımı: Orta bölümde sikkeyi bastıran atabegin ünvanı hakkedilmiştir. Bu yazıların etrafına atabegin ismi işlenmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 2b).

Ortasında: *El Melikü'l Adil el Alim Melik Umera eş Şark ve'l Garb Tuğrul Tegin Atabeg.*

Etrafında: *Gazi bin Mevdud bin Zengi.*

Anlamı: Adaletli ve İlim Sahibi Melik, Doğu ve Batı Emirlerinin Meliki, Tuğrul Tegin Atabeg. Zengi oğlu Mevdud oğlu Gazi.

Sikke No: 3

Darp Ettiren Atabeg: Seyfeddin Gazi II

Madeni: Bakır

Basım Yeri: El Cezire

Basım Yılı: H.575

Çap Genişliği: 31.00 mm

Ağırlık: 15.67 gr

Görsel 3a. Ön Yüz
Görsel 3b. Arka Yüz
Zeno.ru-67807

Ön Yüz Tanımı: Orta bölümde insan büstü figürü yer almaktadır. Sağa bakan insan; miğferli, uzun saçlı, iri gözlü, kalın ve uzun burunlu, şişkin yanaklı, büyük ağızlı ve uzun çeneli tasvir edilmiştir. Bu figürün etrafına Kelime-i Tevhid hakkedilmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 3a).

Etrafında: *La ilahe illallah Muhammeden Resulullah.*

Anlamı: Allah'tan başka ilah yoktur, Muahmmmed Allah'ın elçisidir.

Arka Yüz Tanımı: Orta bölümde sikkeyi bastıran atabegin ismi ve ünvanı hakkedilmiştir. Bu yazılar, inci dizili daire konturla çevrelenmiştir. Konturun etrafına besmele, sikkenin

basım yeri ve yılı işlenmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 3b).

Ortasında: *Melikü'l Umera Gazi bin Mevdud.*

Etrafında: *Bismillah duribe bi'l Cezire sene hamse ve seb'in ve hamse mie.*

Anlamı: Mevdud oğlu Emirlerin Meliki Gazi. Allah'ın adıyla beş yüz yetmiş beş senesinde El Cezire'de darbedildi.

Sikke No: 4

Darp Ettiren Atabeg: Seyfeddin Gazi II

Madeni: Bakır

Basım Yeri: El Cezire

Basım Yılı: H.575

Çap Genişliği: 29.00 mm

Ağırlığı: 16.64 gr

Görsel 4a. Ön Yüz

Görsel 4b. Arka Yüz

Zeno.ru-54715

Ön Yüz Tanımı: Orta bölümde insan büstü figürü yer almaktadır. Sağa bakan insan; miğferli, uzun saçlı, iri gözlü, kalın ve uzun burunlu, şişkin yanaklı, büyük ağızlı ve uzun çeneli tasvir edilmiştir. Bu figürün etrafına Kelime-i Tevhid hakkedilmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 4a).

Etrafında: *La ilahe illallah Muhammeden Resulullah.*

Anlamı: Allah'tan başka ilah yoktur, Muahmmmed Allah'ın elçisidir.

Arka Yüz Tanımı: Orta bölümde 33.Abbasi halifesinin ismi ile sikkeyi bastıran atabegin ismi ve ünvanı hakkedilmiştir. Bu yazılar, inci dizili daire konturla çevrelenmiştir. Konturun etrafına besmele, sikkenin basım yeri ve yılı işlenmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 4b).

Ortasında: *El Mustazi Biemrillah. Atabeg Gazi.*

Etrafında: *Bismillah duribe bi'l Cezire sene hamse ve seb'in ve hamse mie.*

Anlamı: El Mustazi Biemrillah. Atabeg Gazi. Allah'ın adıyla beş yüz yetmiş beş senesinde Cezire'de darbedildi.

Sikke No: 5

Darp Ettiren Atabeg: Seyfeddin Gazi II

Madeni: Bakır

Basım Yeri: Nısibin

Basım Yılı: H.575

Çap Genişliği: 32.00 mm

Ağırlığı: 10.29 gr

Görsel 5a. Ön Yüz

Görsel 5b. Arka Yüz

Zeno.ru-79496

Ön Yüz Tanımı: Orta bölümde insan büstü figürü yer almaktadır. Sağa bakan insan; miğferli, uzun saçlı, iri gözlü, kalın ve uzun burunlu, şişkin yanaklı, büyük ağızlı ve uzun çeneli tasvir edilmiştir. Bu figürün etrafına Kelime-i Tevhid hakkedilmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 5a).

Etrafında: *La ilahe illallah Muhammeden Resulullah.*

Anlamı: Allah'tan başka ilah yoktur, Muahmmmed Allah'ın elçisidir.

Arka Yüz Tanımı: Orta bölümde 33.Abbasi halifesinin ve sikkeyi bastıran atabegin isimleri hakkedilmiştir. Bu yazılar, inci dizili daire konturla çevrelenmiştir. Konturun

etrafına besmele, sikkenin basım yeri ve yılı işlenmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 5b).

Ortasında: *El Mustazi Biemrillah. Gazi bin Mevdud.*

Etrafında: *Bismillah duribe bi'l Nisibin sene hamse ve seb'in ve hamse mie.*

Anlamı: El Mustazi Biemrillah. Mevdud oğlu Gazi. Allah'ın adıyla beş yüz yetmiş beş senesinde Nisibin'de darbedildi.

Sikke No: 6

Darp Ettiren Atabeg: İzzeddin Mesud I

Madeni: Bakır

Basım Yeri: El Cezire

Basım Yılı: H.577

Çap Genişliği: 32.00 mm

Ağırlığı: 15.49 gr

Görsel 6a. Ön Yüz
Görsel 6b. Arka Yüz
Zeno.ru-17829

Ön Yüz Tanımı: Orta bölümde insan büst figürü yer almaktadır. Sağa bakan insan; miğferli, uzun saçlı, iri gözlü, kalın ve uzun burunlu, şişkin yanaklı, büyük ağızlı ve uzun çeneli tasvir edilmiştir. Bu figürün etrafına Kelime-i Tevhid hakkedilmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 6a).

Etrafında: *La ilahe illallah Muhammeden Resulullah.*

Anlamı: Allah'tan başka ilah yoktur, Muahmmed Allah'ın elçisidir.

Arka Yüz Tanımı: Orta bölümde 34.Abbasi halifesinin ve sikkeyi bastıran atabegin isimleri ile ünvanları hakkedilmiştir. Bu yazılar, inci dizili daire konturla çevrelenmiştir. Konturun etrafına besmele, sikkenin basım yeri ve yılı işlenmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 6b).

Ortasında: *En Nasır Lidinillah Emirü'l Müminin. İzzü'd-Din Mesud.*

Etrafında: *Bismillah duribe bi'l Cezire sene seb'a ve seb'in ve hamse mie.*

Anlamı: Müminlerin Emiri Nasır Lidinillah. Dinin Kudreti Mesud. Allah'ın adıyla beş yüz yetmiş yedi senesinde El Cezire'de darbedildi.

Sikke No: 7

Darp Ettiren: İzzeddin Mesud I

Madeni: Bakır

Basım Yeri: El Cezire

Basım Yılı: H.577

Çap Genişliği: 28.00 mm

Ağırlığı: 13.80 gr

Görsel 7a. Ön Yüz
Görsel 7b. Arka Yüz
Zeno.ru-36491

Ön Yüz Tanımı: Orta bölümde insan büstü figürü yer almaktadır. Sağa bakan insan; miğferli, uzun saçlı, iri gözlü, kalın ve uzun burunlu, şişkin yanaklı, büyük ağızlı ve uzun çeneli tasvir edilmiştir. Bu figürün etrafına Kelime-i Tevhid hakkedilmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 7a).

Etrafında: *La ilahe illallah Muhammeden Resulullah.*

Anlamı: Allah'tan başka ilah yoktur, Muahmmed Allah'ın elçisidir.

Arka Yüz Tanımı: Orta bölümde 34.Abbasi halifesinin ve sikkeyi bastıran atabegin isimleri ile ünvanları hakkedilmiştir. Bu yazılar, inci dizili daire konturla çevrelenmiştir.

Konturun etrafına besmele, sikkenin basım yeri ve yılı işlenmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 7b).

Ortasında: *En Nasır Lidinillah Emirü'l Müminin. İzzü'd-Dünya ve'd-Din Mesud.*

Etrafında: *Bismillah duribe bi'l Cezire sene seb'a ve seb'in ve hamse mie.*

Anlamı: Müminlerin Emiri Nasır Lidinillah. Din ve Dünyanın Kudreti Mesud. Allah'ın adıyla beş yüz yetmiş yedi senesinde El Cezire'de darbedildi.

Sikke No: 8

Darp Ettiren Atabeg: İzzeddin Mesud I

Madeni: Bakır

Basım Yeri: Musul

Basım Yılı: H.585

Çap Genişliği: 27.00 mm

Ağırlığı: 13.24 gr

Görsel 8a. Ön Yüz
Görsel 8b. Arka Yüz
Zeno.ru-46198

Ön Yüz Tanımı: Orta bölümde bağdaş kurmuş elinde hilal tutan insan figürü yer almaktadır. Düz bakan insan; börklü, kaftanlı, iri badem gözlü, ince burunlu, şişkin yanaklı ve küçük ağızlı tasvir edilmiştir. Bu figürün sağında ve solunda basit yıldız motifleri bulunmaktadır. Figür ve motiflerin etrafına sikkenin basım yeri ve yılı hakkedilmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen düz daire konturla sonlanmıştır (Görsel 8a).

Etrafında: *Duribe bi'l Musul sene hamse ve semanin ve hamse mie.*

Anlamı: Beş yüz seksen beş senesinde Musul'da darbedildi.

Arka Yüz Tanımı: Orta bölümde Kelime-i Tevhid, 34.Abbasi halifesinin ve halife veliahtının isimleri ile ünvanları hakkedilmiştir. Bu yazıların etrafına sikkeyi bastıran atabegin ve I.Eyyübi hükümdarının isimleri ve ünvanları işlenmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen düz daire konturla sonlanmıştır (Görsel 8b).

Ortasında: *La ilahe illallah Muhammeden Resulullah. En Nasır Lidinillah Emirü'l Müminin. Uddete'd-Dünya ve'd-Din Ebu Nasr Muhammed.*

Etrafında: *El Melikü'l Adil Mesud bin Mevdud. El Melikü'n Nasır Yusuf bin Eyyüb.*

Anlamı: Allah'tan başka ilah yoktur, Muahmmmed Allah'ın elçisidir. Müminlerin Emiri Nasır Lidinillah. Din ve Dünya İçin Gerekli Olan Ebu Nasr Muhammed. Mevdud oğlu Adaletli Melik Mesud. Eyyüb oğlu Melik Nasır Yusuf.

Sikke No: 9

Darp Ettiren Atabeg: Nureddin Arslanşah I

Madeni: Bakır

Basım Yeri: Nısibin

Basım Yılı: H.594

Çap Genişliği: 31.50 mm

Ağırlığı: 17.73 gr

Görsel 9a. Ön Yüz
Görsel 9b. Arka Yüz
ANS-1941.55.5

Ön Yüz Tanımı: Orta bölümde insan büstü figürü yer almaktadır. Düz bakan insan; pelerimli, pendilialı, dağınık saçlı, iri badem gözlü, ince burunlu, şişkin yanaklı ve küçük ağızlı tasvir edilmiştir. Bu figürün sağında ve solunda basit yıldız motifleri bulunmaktadır. Figür ve motifler, inci dizili kare konturla çevrelenmiştir. Konturun etrafına sikkenin basım yeri ve yılı hakkedilmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 9a).

Etrafında: *Nısbın sene erba ve tis'in ve hamse mie.*

Anlamı: Beş yüz doksan dört senesi Nisibin.

Arka Yüz Tanımı: Orta bölümde 34.Abbasi halifesinin ismi ve ünvanı ile sikkeyi bastıran atabegin ünvanı (bir kısmı) hakkedilmiştir. Bu yazıların etrafına atabegin ünvanının devamı ve ismi işlenmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 9b).

Ortasında: *En Nasır Lidinillah Emirü'l Müminin. El Melikü'l Adil Nuru'd-Dünya ve'd-Din.*

Etrafında: *Atabeg Arslanşah bin Mesud bin Mevdud.*

Anlamı: Müminlerin Emiri Nasır Lidinillah. Din ve Dünyanın Nuru Adaletli Melik. Mevdud oğlu Mesud oğlu Atabeg Arslanşah.

Sikke No: 10

Darp Ettiren Atabeg: İzzeddin Mesud II

Madeni: Bakır

Basım Yeri: Musul

Basım Yılı: H.608

Çap Genişliği: 27.00 mm

Ağırlığı: 11.51 gr

Görsel 10a. Ön Yüz
Görsel 10b. Arka Yüz
Zeno.ru-134541

Ön Yüz Tanımı: Orta bölümde insan büstü figürü yer almaktadır. Sağa bakan insan; diademli, pelerinli, kıvrıkcık saçlı, iri gözlü, kalın ve uzun burunlu, şişkin yanaklı, büyük ağızlı ve uzun çeneli tasvir edilmiştir. Bu figürün sağında ve solunda basit yıldız motifleri bulunmaktadır. Figür ve motiflerin etrafına besmele, sikkenin basım yeri ve yılı hakkedilmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 10a).

Etrafında: *Bismillah duribe haza bi'l Musul sene seman ve sitte mie.*

Anlamı: Allah'ın adıyla bu altı yüz sekiz senesinde Musul'da darbedildi.

Arka Yüz Tanımı: Orta bölümde Kelime-i Tevhid, 34.Abbasi halifesinin ve sikkeyi bastıran atabegin isimleri (bir kısmı) ile ünvanları hakkedilmiştir. Yazıların etrafına atabegin isminin devamı ile IV.Eyyübi hükümdarının ismi ve ünvanı işlenmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 10b).

Ortasında: *La ilahe illallah Muhammeden Resulullah. En Nasır Lidinillah Emirü'l Müminin. İzzü'd-Dünya ve'd-Din Mesud bin-*

Etrafında: *Arslanşah. El Melikü'l Adil Ebu Bekir.*

Anlamı: Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah'ın elçisidir. Müminlerin Emiri Nasır Lidinillah. Arslanşah oğlu Din ve Dünyanın Kudreti Mesud. Melik Adil Ebu Bekir.

Sikke No: 11

Darp Ettiren Atabeg: Nasıreddin Mahmud

Madeni: Bakır

Basım Yeri: Musul

Basım Yılı: H.620

Çap Genişliği: 30.00 mm

Ağırlığı: 14.96 gr

Görsel 11a. Ön Yüz
Görsel 11b. Arka Yüz
ANS-1991.3.560

Ön Yüz Tanımı: Orta bölümde insan büstü ve uçan yaratık figürleri yer almaktadır. Hafifçe sağa bakan insan; pelerinli, dağınık saçlı, iri badem gözlü ince burunlu, şişkin yanaklı ve küçük ağızlı tasvir edilmiştir. Yaratıklar ise kanatlı insan tarzında betimlenmiştir. Bu figürlerin etrafına sikkenin basım yeri ve yılı hakkedilmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 11a).

Etrafında: *Duribe bi'l Musul sene işrun ve sitte mie.*

Anlamı: Altı yüz yirmi senesinde Musul'da darbedildi.

Arka Yüz Tanımı: Orta bölümde Kelime-i Tevhid, 34.Abbasi halifesinin ve veliahtının isimleri ile ünvanları hakkedilmiştir. Bu yazıların etrafına sikkeyi bastıran atabegin, V.Eyyübi hükümdarının ve El Cezire/Dimaşk kolu Eyyübilere hükümdarının isimleri ile ünvanları işlenmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 11b).

Ortasında: *La ilahe illallah Muhammeden Resulullah. En Nasır Lidinillah Emirü'l Müminin. Uddete'd-Dünya ve e'd-Din Ebu Nasr Muhammed.*

Etrafında: *Nasıru'd-Din Atabeg Mahmud. El Melikü'l Kamil. El Melikü'l Eşref.*

Anlamı: Allah'tan başka ilah yoktur, Muahmmmed Allah'ın elçisidir. Müminlerin Emiri Nasır Lidinillah. Din ve Dünya İçin Gerekli Olan Ebu Nasr Muhammed. Dine Yardım Eden Atabeg Mahmud. Melik Kamil. Melik Eşref.

Sikke No: 12

Darp Ettiren Atabeg: Nasıreddin Mahmud

Madeni: Bakır

Basım Yeri: Musul

Basım Yılı: H.627

Çap Genişliği: 26.00 mm

Ağırlığı: 7.48 gr

Görsel 12a. Ön Yüz
Görsel 12b. Arka Yüz
Zeno.ru-45165

Ön Yüz Tanımı: Orta bölümde bağdaş kurmuş elinde hilal tutan insan figürü yer almaktadır. Düz bakan insan; börklü, kaftanlı, iri badem gözlü, ince burunlu, şişkin yanaklı ve küçük ağızlı tasvir edilmiştir. Bu figürün sağında ve solunda basit yıldız motifleri bulunmaktadır. Figür ve motiflerin etrafına sikkenin basım yeri ve yılı hakkedilmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 12a).

Etrafında: *Duribe bi'l Musul sene seb'a ve işrun ve sitte mie.*

Anlamı: Altı yüz yirmi yedi senesinde Musul'da darbedildi.

Arka Yüz Tanımı: Orta bölümde Kelime-i Tevhid ve 36.Abbasi halifesinin ismi ile ünvanı hakkedilmiştir. Bu yazıların sağında ve solunda basit yıldız motifleri bulunmaktadır. Motifler ve yazıların etrafına sikkeyi bastıran atabegin, V. Eyyübi hükümdarının ve El Cezire/Dimaşk kolu Eyyübilere hükümdarının isimleri ile ünvanları işlenmiştir. Kompozisyon sikkenin en dış yüzeyine yerleştirilen inci dizili daire konturla sonlanmıştır (Görsel 12b).

Ortasında: *La ilahe illallah Muhammeden Resulullah. El İmamü'l Mustansır Billah Emirü'l Müminin.*

Etrafında: *Nasıru'd-Dünya ve'd-Din Atabeg Mahmud. El Melikü'l Kamil. El Melikü'l Eşref.*

Anlamı: Allah'tan başka ilah yoktur, Muahmmmed Allah'ın elçisidir. Müminlerin Emiri İmam Mustansır Billah. Dine ve Dünyaya Yardım Eden Atabeg Mahmud. Melik Kamil. Melik Eşref.

3. Değerlendirme

Musul Atabegliği'nin bakır sikkelerinde yer alan bezemeler, üç grupta değerlendirilmektedir. Bunlar: yazı, figür ve geometrik düzenlemeler şeklindedir. Yazıların muhtevaları sikkelerin bütününde benzer özelliklere sahiptir. Sikkelerin ön ve arka yüzlerine kufi hatlı Arap alfabesiyle işlenen yazılar genel itibarıyla sikkeyi nitelendiren bilgilerden meydana gelmektedir. Yazıların büyük bir kısmını isimler oluşturmaktadır. İsimler genellikle neseblerle birlikte verilmiştir. Sikkelerin tümünde sikkeyi darp ettiren atabegin ismi işlenmiştir. Bazı sikkelerde atabeg isimlerinin yanı sıra metbu Eyyübi hükümdarlarının isimleri yazılmıştır. Ortaçağ İslam devletlerinde tabiiyet hukukuna göre savaş ve barış yoluyla bir devletin hakimiyetini kabul eden hükümdarlar, tabiiyet şartlarından doğan yükümlülükleri kabul etmek zorundaydılar. Tabiiyet hukukunun en önemli şartlarından biri ise metbu hükümdar adına sikke kestirmek idi (Göksu, 2017, s. 43-44) Hakimiyet sağladıkları coğrafyanın zorlu şartları ve siyasi çekişmelerinden dolayı güçlü bir devlet yapısı oluşturamayan Zengiler de siyasi varlıklarını devam ettirebilmek için bazı dönemlerde Eyyübilerin himayesine girmişlerdir. Bu vasallık dönemlerinde atabegler egemenliğini kabul ettikleri Eyyübi hükümdarlarının isimlerini darp ettirdikleri sikkelere yazmışlardır (Uykur, 2014, s. 1072). Sikkeler üzerinde atabeglerin ve Eyyübi hükümdarların dışında Abbasi halifelerinin ve halife veliahtlarının isimleri de hakkedilmiştir. Ortaçağ'da siyasi ve manevi liderlik kimliği olan halifelik makamı özellikle hükümdarlar açısından meşruiyet kaynaklarından biri durumundaydı. Halifenin hükümdarı tanınması hükümdarında da hâkim olduğu topraklarda halife adına hutbe okutması ve onun adına sikke bastırması adetten sayılmıştır (Ocak, 2012, s. 264; Tekin, 2009, s. 179). Veliht halifenin ise sikkeler üzerinde görülmesi nadir rastlanan bir uygulamadır. Veliht halifenin sikkelerin basıldığı bölgelerde otorite sahibi olduğu ve bu nedenle sikkelerde isminin geçtiği düşünülmektedir. Sikkelerde Atabeglerden Kutbeddin Mevdud'un ismi: Aksungur oğlu Zengi oğlu Mevdud, Seyfeddin Gazi II'nin isimleri: Zengi oğlu Mevdud oğlu Gazi, Mevdud oğlu Gazi, Gazi, İzzeddin Mesud I'nin isimleri: Mesud, Mevdud oğlu Mesud, Nureddin Arslanşah I'nin ismi: Mevdud oğlu Mesud oğlu Arslanşah, İzzeddin Mesud II'nin ismi: Arslanşah oğlu Mesud, Nasıreddin Mahmud II'nin ismi: Mahmud şeklinde belirtilmiştir. Eyyübi hükümdarlarından Nasır Selahaddin I'nin ismi: Eyyüb oğlu Nasır Yusuf, Adil Ebu Bekir I'nin ismi: Adil Ebu Bekir, Kamil Nasırüddin I'nin ismi: Kamil, Eşref Musa I'nin ismi: Eşref olarak geçmektedir. Abbasi halifelerinden Mustazi Biemrillah'ın ismi: Mustazi Biemrillah, Nasır Lidinillah'ın ismi: Nasır Lidinillah, Mustansır Billah'ın ismi: Mustansır Billah olarak zikredilmiştir. Halife varisi Zahir Biemrillah'ın ismi: Ebu Nasr Muhammed olarak ifade edilmiştir.

Ayrıca sikkelerde ismi geçen yöneticilerin çeşitli ünvanlarla sıfatlandırıldığı görülmektedir. Ünvanlarda bazen tek sıfatlama bazen de iki veya üç birleşik sıfatlamaya yer verilmiştir. Yöneticilerin siyasi konumunu, dini inanışlarını ve kişilik özelliklerini belirten bu ünvanlar anlam açısından Arap dilinin ve kültürünün etkilerini taşıdığı gözlenmektedir. Bunun yanı sıra az da olsa Türkçe ünvanların kullanımına rastlanmaktadır. Sikkelerde Musul atabegleri; Adaletli ve İlim Sahibi Melik, Doğu ve Batı Emirlerinin Meliki, Tuğrul Tegin Atabeg, Atabeg, Dinin Kudreti, Din ve Dünyanın Kudreti, Adaletli Melik, Din ve Dünyanın Nuru Adaletli Melik, Dine Yardım Eden Atabeg, Dine ve Dünyaya Yardım Eden Atabeg, Eyyübi hükümdarları; Melik, Abbasi halifeleri; Müminlerin Emiri, Müminlerin Emiri İmam, halife veliahtı ise Din ve Dünya

İçin Gerekli Olan ünvanlarıyla sıfatlandırılmıştır. Atabegliğin sikkelerinde kullanılan bu ünvanlar, Ortaçağ'da hüküm süren Türk-İslam devletlerinin sikkelerinde yer alan ünvanlarla benzer özellikler taşımaktadır.

Sikkeler üzerinde görülen diğer bir yazı muhtevası basım yeri ve yılı bilgileridir. Sikkelerde bu bilgiler isim ve fiil cümlesi halinde düzenlenmiştir. İsim cümlelerinde sadece basım yılı yazılmıştır. *Duribe* veya *Duribe haza* yüklemeleri ile başlayan fiil cümlelerinde ise basım yeri ve yılı birlikte verilmiştir. Atabegliğin iki sikke kalıbı dışında bütün sikkelere *darphane* isimleri işlenmiştir. Sikkelerde ismi en yaygın geçen *darphaneler*; Musul ve El Cezire'dir. Bu *darpheneleri* Nisibin takip etmektedir. Yazıyla belirtilen basım yılları ise sikkelerin tamamında işlendiği görülmektedir.

Aynı zamanda yazılar içerisinde dini muhtevalı terimlerde önemli yer edinmektedir. Atabegliğin sikkelerinde en yaygın kullanılan dini terim Türk-İslam devletlerinin sikkelerinde geniş bir kullanım alanı bulan, iman esaslarının özünü ifade eden "*La ilahe illallah Muhammeden Resulullah*" cümlesidir. Kelime-i Tevhid'in dışında kullanılan diğer bir ibare ise "*Bismillah*" ayetidir.

Figürlerin tamamı insan figürleri şeklindedir. Hükümdarlığı ve gücü simgelediği benimsenen insan figürleri; üstünde kanatlı yaratıklarla hafifçe sağa bakan büst, miğferli sağa bakan büst, bağdaş kurmuş, pendilia ve pelerinli düz bakan büst ile diademli ve pelerinli sağa bakan büst gibi farklı betimlemeleriyle ön plana çıkmaktadır (Çizim 1, 2, 3, 4, 5).

Çizim 1, 2, 3, 4, 5. Sikkelerde Yer Alan Figürlerin Çizimleri

Üstünde kanatlı yaratıklarla hafifçe sağa bakan büst, Kutbeddin Mevdud ve Seyfeddin Gazi II'nin sikkelerinde kullanılmıştır. Araştırmacılar, bu figürlerin sembolizmi hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Hennequin Gilles, büstün bir kadına ait olabileceğini düşünmüştür. Grierson ve Morrison'da bunun Yunan mitolojisindeki su perisi Arethus'a'yı temsil ettiğini iddia etmişlerdir. Curtis ise figürün İsa'yı temsil edebileceğini ifade etmiştir. Ancak Spengler ve Sayles bu varsayımlara katılmadıklarını belirterek tartışmaya farklı bir boyut kazandırmışlardır. Onlar ise figürün, Antik Rodos sikkelerindeki Güneş Tanrısı Helios ve Apollon'u anımsattığını söylemektedirler (Spengler ve Sayles, 1992, s. 20; Spengler ve Sayles, 1996, s. 6). Kanatlı yaratıklar ise Zafer Tanrıçası Viktorya'nın simgesi olarak değerlendirilmiştir (Poole, 1877, s. 197). Batılı araştırmacılar, bu figürleri bütün itibariyle Yunan ve Roma-Bizans unsurlarıyla özdeşleştirmektedir. Ancak figürlerin sadece bu kaynaklardan hareketle tasarlandığını kabul etmek zordur. Düşünceler belirtilirken sikkeyi darp ettiren hükümdarın etnik yapısı ve inancı göz ardı edilmemelidir. Öyle ki figürün yüz hatları açık bir şekilde Orta Asya insan suretini yansıtmaktadır. Figürün Orta Asya Türk devletlerinin sikkelerindeki kağan imgeli figürlerle taşıdığı üslupsal yakınlık, betimlemenin Orta Asya kökenli olma olasılığını güçlendirmektedir. Ayrıca kanatlı bir varlık oldukları düşünülen melekler İslamiyet'te önemli bir yere sahiptir. Nitekim Kuran-Kerim 13/11'de "*İnsanı önünden ve ardından takip eden melekler vardır. Allah'ın emriyle onu korurlar*" şeklinde buyrulması kanatlı yaratıkların koruyucu melek imgesi olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Figürler bu açıdan değerlendirildiğinde kompozisyonun Orta Asya kültürü ve İslam dininin etkisi altında şekillendiği düşünmek daha doğru olacaktır. Bu figürün yakın benzerleri ise Artuklu sikkelerinde izlenebilmektedir.

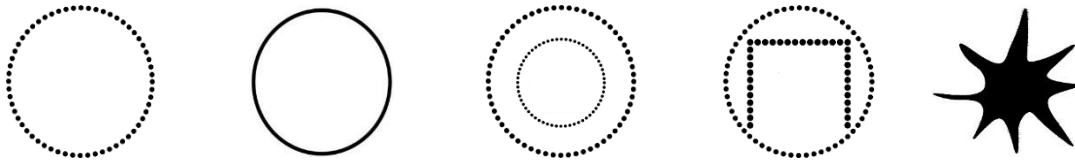
Miğferli sağa bakan büst, Seyfeddin Gazi II ve İzzeddin Mesud I'nin sikkelerinde rastlanmaktadır. Bu figür, Side şehrinde basılan Antik Grek tetradrahmilerinde görülen Athena suretinin taklidi niteliğindedir. Athena, Yunan mitolojisinde savaş tanrıçası olarak karşımıza çıkmaktadır (Erhat, 1996, s. 66; Cömert, 2010, s. 37). Dönemin siyasi ortamı göz önünde bulundurulduğunda betimlemenin Seyfeddin Gazi II'nin mücadeleci kişiliğini yansıttığı fikri ileri sürülebilir. Ancak Seyfeddin Gazi II'nin yüzyıllar önce üretilmiş sikkeler üzerindeki bir figürü kendi bastırıldığı sikkelerde kullanması akıllarda soru işareti oluşturmaktadır. Topraktepe, bu durumu şu şekilde açıklamaktadır: Roma-Bizans Dönemi sikkelerinde zaferler kazanmış, başarılı bir devlet adamı olmuş sadece kendi ülkesinde değil, başka ülkelerde de tanınmış ünü yüzyıllar boyunca unutulmamış hükümdarların, komutanların ve bilge kişilerin büstleri yer almaktadır. Bu büstler; cesaret, zafer ve bilgelikle özdeşleştirilmiş ve sikkelerin üzerine basılması gelenek haline gelmiştir. Ortaçağ'da Türk devletlerinin hükümdarları da, yeni yurt edindikleri Anadolu topraklarındaki sikkeleri görmüşler ve efsanelerini dinledikleri bu kişilerin büstlerinden esinlenerek kendi sikkelerini benzer şekilde kestirmişlerdir (Topraktepe, 2009, s. 103).

Bağdaş kurmuş figür, İzzeddin Mesud I ve Nasıreddin Mahmud'un sikkelerinde karşımıza çıkmaktadır. Bağdaş, Orta Asya Türk kültüründe soylu kişileri ifade eden bir oturuş tarzıdır. "Türk Oturuşu" olarak tanımlanan bu şema dinsel güç ya da erk göstergesi olarak yorumlanmaktadır (Topraktepe, 2009, s. 50; İndirkaş, 2012, s. 1673). Orta Asya hükümdar kavrayışının bir uzantısı olarak bağdaş kurma, İslam dünyasında da hükümdar imgesinin karakteristik özelliği durumuna gelmiştir (Baş, 2013, s. 444). Bağdaş kurmuş insan figürünün yakın kullanımlarını Begteginli, Eyyübi, Anadolu Selçuklu ve Artuklu sikkelerinde de görmek mümkündür.

Pelerinli düz bakan büst Nureddin Arslanşah I'nin sikkesinde yer almaktadır. Diademli ve pelerinli sağa bakan büst ise İzzeddin Mesud II'nin sikkesinde bulunmaktadır. Bu iki figüründe Roma-Bizans tesiri altında tasarlandığını ifade etmek mümkündür. Ünal, sikkelerde Roma-Bizans İmparatorluğu'na ait büstlerin birebir yer almasını Türklerin ele geçirdikleri şehirlerdeki işlevini yitirmemiş darphane ve kalıpların kullanılmasına bağlamaktadır (Ünal, 2011, s. 514). Bazı araştırmacılar ise Türklerin, Bizans İmparatorluğu ve Haçlı Krallıkları ile ticari ilişkilerini devam ettirebilmek için bu tarzda sikke bastırdıklarını savunmaktadırlar (Poole, 1877, s. VII-VIII; Artuk, İ. ve Artuk, C, 1993, s. 37; Uykur, 2017, s. 218). Sivrioğlu ise Roma-Bizans tarzında figürlerin kullanımının nedenini sadece ticareti sebeplere dayanmadığını belirtmektedir. Sivrioğlu'na göre bu tezinin doğru olabilmesi için Türklerin sadece Bizans taklidi sikkeleri basması gerekmektedir. Oysa Türkler tedavülde olmayan antik sikke modelleri üzerinde de deneme yapmışlardır. Doğal olarak Türklerin Roma-Bizans tarzında sikke kestirmeleri ticari amaçlardan ziyade evrensel bir hükümdarlık fikrinin propagandası olmalıdır. Nihayetinde kalıp tasarlama yeryüzünde hüküm sürmüş tüm hükümdarların büstlerini ve Orta Asya, Hellen, Hıristiyan ayırımı gözetmeksizin farklı kültürlerdeki geçmişe ait hükümdarlık pozlarını bilinçli olarak harmanlamak istemiş gibi görünmektedirler (Sivrioğlu, 2014, s. 11-12). Roma-Bizans tarzında büstler Eyyübi, Anadolu Selçuklu, Danişmendli ve Artuklu sikkelerinde de sıklıkla tercih edilmiştir.

Sikkelerde geometrik unsurların iki farklı kullanımı söz konusudur. Geometrik şekillerin yaygın kullanımı kontur düzenlemeleri biçimindedir. Simetrik ve düzenli bir görünüme sahip olan konturlar diğer bezeme kompozisyonlarına çerçeve oluşturmada veya sikkelerin kenar kısımlarının şekillendirilmesinde kullanılmışlardır. İnci dizili veya düz hatlardan meydana gelen konturlar daire ve kare formdadır. Daire, atabegliğin sikkelerin tamamında ortak tezyin anlayışının izlenebildiği bir uygulamadır. Bu form, sonsuz bir döngü anlamında nitelendirilen şekil olarak değerlendirilmektedir (Erim ve

Öztürk, 2021, s. 1621). Daire simgesinin yanı sıra dairesel hareket de kozmik bağlantılarla ilişkilendirilerek yaratıcı unsura gönderme yapmaktadır. Oluş-yaratma alemini bildiren daire, İlahi ilkenin dünyadaki ifade bir sembol şeklinde yorumlanmaktadır (Aslan, 2021, s. 1198). Ayrıca daire evrendeki düzeni, birliği ve bütünlüğün ifadesi kabul edilmiştir (Eryılmaz ve Selimgil, 2021, s. 240). Kare, Nureddin Arslanşah I'e ait bir sikkede ünük bir form olarak karşımıza çıkmaktadır. Kare, Türk kozmolojisinde yeryüzünün simgesi olarak karşılık bulmaktadır (Sağ, 2012, s. 118; Öz Çelikbaş, 2018, s. 61). Geometrik unsurların diğer bir kullanımı ise boşlukları dolgulayan basit uygulamalar niteliğindedir. Bu özelliğe sahip yıldız motifleri sikkelerin dekoratif etkisini daha da artırmaktadır. Yıldız motifleri, İzzeddin Mesud I, Nureddin Arslanşah I, İzzeddin Mesud II, Nasıreddin Mahmud sikkelerinde yer almaktadır. Yıldızlar, Antik Türk inancında koruyucu iye niteliği taşıdığı belirtilmektedir (Kalafat, 1998, s. 68). Yıldızların genelde insan figürlerinin etrafına yerleştirilmesi de sembolik içeriğini vurgulamaktadır (Çizim 6, 7, 8, 9, 10).

Çizim 6, 7, 8, 9, 10. Sikkelerde Geometrik Formların Çizimleri

Sonuç

Ortaçağ'da, devletler tedavüle sürdükleri sikkelerin değerli olması, alış-verişlerde geçerli sayılması ve kullanıcılar tarafından kolayca benimsenmesi amacıyla niteliklerine özen göstermişlerdir. Çağın önemli devletlerinin başında gelen Musul Zengileri de bu itibarla bastırdığı sikkelerin dizaynlarına son derece dikkat etmişlerdir. Atabegliğin bakır sikkeleri yoğun bir süsleme programına tabi tutulmuştur. Bunların içinde en yaygın bezeme unsuru yazılardır. Yazılar, büyük ölçüde dönemin dini, siyasi ve kültürel hayatına ışık tutmaktadır. Ayrıca yazılar, taşıdıkları bilgilerin dışında sikkelerde süsleme estetiğini tamamlayan ana tezyin unsurlarından biri olması bakımında önem arz etmektedir. Süslemeler içerisinde en dikkat çekici bezeme unsuru figürlerdir. Yüksek kabartma tekniğinde işlenen bu figürlerde üslupsal açıdan belirli bir bütünlük bulunmadığını söylemek mümkündür. Figürler, Orta Asya, Yunan ve Roma-Bizans gibi farklı kültürlerin izlerini taşımaktadırlar. Bu etkiler büstlerin tiplerinde ve kıyafetlerinde açıkça kendini göstermektedir. Atabegliğin sikkelerinde genel olarak gayr-i islami ikonografilerinin yaygın kullanılması dikkat çekmektedir. Bunda atabeglerin beğenileri ve istekleri, atabegliğin ticari ilişkileri, fonksiyonunu kaybetmemiş eski darphanelerin ve sikke kalıplarının kullanılması ile sikke üretiminde yabancı kalıp ustalarının çalıştırılmasının etkili olduğu varsayılmaktadır. Sikkelerde geometrik bezemelerin yazılar ve figürler kadar çeşitlilik göstermediği gözlenmektedir. Kozmik inanışlarla ilişkilendirilen bu formların sikkelerde taşıdığı anlam konusunda kesin bir fikir öne sürmek oldukça güçtür. Bu motifler, büyük bir olasılıkla sikkelerin şeklinden dolayı kusursuz bir tasarım oluşturma gayesiyle kullanılmış olmalıdır. Musul Atabeglerinin bakır sikkeleri özellikle içerdiği zengin süsleme detayları ile ön plana çıkmaktadır. Süslemelerin, biçimsel ve simgesel içerikleri açısından Orta Asya ve Anadolu'ya ait farklı dönem sikke betim anlayışlarını yansıttığını ifade etmek mümkündür. Bezeme konularında farklı etki alanlarının görülmesinde atabeglerin sanat tercihleri, duygu ve düşünceleri ile dönemin kültür ortamının etkili olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

- Alptekin, Ç. (1978). *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Alptekin, Ç. (1989). Musul Atabeyliği. (Ed. Kenan Seyithanoğlu). (C. 7) *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* içinde (533-578) İstanbul: Çağ Yayınları.
- Artuk, İ. ve Artuk, C. (1993). *Artukoğulları Sikkeleri*. İstanbul: Sümer Kitabevi.
- Aslan, Y. (2021). Daire Simgesi ve Kutsal Bağlantıları Üzerine: Manevi Temelde Aşkın Bir Üretim, *Sanat Tarihi Dergisi*, 30(2), 1191-1219.
- Baş, G. (2013). *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Bayat, F. (2002). İmaduddin Zengî ve Musul Atabeyliği. *Türkler Ansiklopedisi* (C. 4, s. 814-824). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Butak, B. (1947). *XI. XII. ve XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları*. İstanbul: Pulhan Matbaası.
- Cömert B. (2010) *Mitoloji ve İkonografi*. Ankara: Deki Basım Yayın.
- Damalı, A. (2001). *150 Devlet 1500 Sultan İslami Sikkeler*. Nilüfer Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Erdal, Z. ve Menteşe, H. (2018). Mardin Müzesi'ndeki Nureddin Zengi Sikkeleri. *Journal of Islamicjerusalem Studies*, 18(3), 91-95.
- Erhat A. (1996). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erim, G. ve Öztürk, T. (2021). Anadolu Topraklarında Daire Formu ve Türk Sanatına Yansımaları. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 10(4), 1618-1635.
- Eryılmaz, H. İ. ve Selimgil, B. (2021). İslam Eserlerinde Kullanılan Kare Tabanlı Geometrik Desenlerin Çözümlemesine Yönelik Yeni Bir Yaklaşım. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (53), 237-286.
- Eskikurt, A. (2014). *Musul Atabegliği (Zengilerin Son Devri ve Lü'lü Ailesi)*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Galip, İ. (1311). *Müze-İ Hümayun, Meskûkât-ı İslamiyye Kısmından Meskûkât-ı Türkmaniye Katalogu, Beni Artuk, Beni Zengi, Furuu Atabekiye, Mülûk-İ Eyûbiye Meyafârikin*. Kostantiniye: Mihran Matbaası.
- Gök, H. İ. (2013). *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Göksu, E. (2017). Türkiye Selçuklu Devleti'ne Tâbi Devletler ve Tâbiyet Hukuku Üzerine Bir Değerlendirme. *Bellekten*, 81(290), 43-66.
- Gürbüz, O. (2012). XII. Yüzyıl İslâm Dünyasında Örnek Bir Yönetici İmâdeddin Zengî. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (8), 51-66.
- İndirkaş, Z. (2012). Türk Oturma Kültüründe "Bağdaş Geleneği Üzerine İkonografik Belirlemeler", 38. *Icanas*, IV. Cilt (1665-1677) Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Kalafat, Y. (1998). *Kuzey Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Irak'da Eski Türk Dinî İzleri (Dinî Folklorik Tabakalaşma)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Kara, F. (2020). Musul ve Çevresi: Zengiler Dönemi (1127-1233). *Sosyal Hayat, Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 45-60.

- Küçüksipahioğlu, B. (2020). Musul ve Halep Valisi İmâdeddin Zengi'nin Haçlılarla Mücadelesi. *Şarkiyat Mecmuası*, (36), 103-126.
- Merçil, E. (2013). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Ocak, A. (2012). Selçukluların Seleflerine Göre Medeniyet Tarihindeki Yeri ve Önemi. *History Studies*, 4(Özel Sayı), 263-278.
- Öğün Bezer, G. (2002). Zengiler (1127-1233). *Türkler Ansiklopedisi* (C. 4, s. 803-813), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Öz Çelikbaş, E. (2018). Türk Sanatında Mistik Bağlamda Geometrik Sembolizme Genel Bakış. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 55-66.
- Poole, S.L. (1877). *Catalogue Of Oriental Coins in the Biritish Museum, the Coins of The Turkuman Houses of Seljook, Urtuk, Zengee, Vol. III, Classes X-XIV*. London: Printed By Order Of The Trustees.
- Sağ, M. (2012). Bir Sembol Olarak Kilim. *Arış Dergisi*, (8), 116-121.
- Sivrioğlu, U. (2014). Ortaçağ İslam Sikkelerinde Hellen, Roma-Bizans Etkisi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 1(2), 1-21.
- Takkûş, M. S. (2021). *Musul ve Biladü'ş-Şam Atabegleri (Zengiler)* (Çev. Mustafa İsmail Dönmez). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Tekin, O (2009) Sikke. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 37, s. 179-184). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Topraktepe, E. (Ed). (2009). *Sikkeler Ne Anlatır? Ortaçağ Anadolu Sikkelerinde Simgeler ve Çokkültürlülük / What the Coins Tell Us? Symbols and Multicultural Aspects in Medieval Anatolian Coins*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Uykur, R. (2014). Musul Zengi Atabegi II. Seyfeddin Gâzi'nin (565-576/1170-1180), Athena Betimli Sikkeleri, *Turkish Studies*, 9(10), 1063-1074.
- Uykur, R. (2017). *Madenden Yansıyan Tarih Artuklu Sikkeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Ünal, C. (2011). Danişmendoğlu Melik Şemseddin İsmail Döneminde Basılmış Bir Bakır Sikke. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 26(2), 507-526.
- William F. Spengler & Wayne G. Sayles. (1992). *Turkoman Figural Bronze Coins And Their Iconography Volume I – The Artuqid*. Clio's Cabinet, Wisconsin.
- William F. Spengler And Wayne G. Sayles. (1966). *Turkoman Figural Bronze Coins And Their Iconography Volume II - The Zengids*. Clio's Cabinet, Wisconsin.
- www.zeno.ru, [Erişim tarihi: 10.12.2023].
- numismatics.org, [Erişim tarihi: 10.12.2023].

Teşekkür

Çalışmaya konu olan sikkelerin araştırılması için kullanım iznini sağlayan Zeno.ru-Oriental Coins Databes ve American Numismatic Society arşivleri ile sikke çizimlerini gerçekleştiren Uzm. Sanat Tarihçi Rahime Gökçe'ye teşekkür ederim.